

АНАЛІЗ ВИЗНАЧЕНЬ І КЛАСИФІКАЦІЙ ПОНЯТТЯ «ЦЕНзуРА» У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ Й ЗАКОНДАВЧІЙ ПРАКТИЦІ

У сучасних засобах масової інформації й наукових публікаціях часто зустрічаються згадки про цензуру. Використання цього поняття в науковому вжитку вимагає точного визначення терміна «цензура» й опису її різновидів. Цензура й цензурна діяльність, починаючи з ХІХ ст., цікавили науковців різних спеціальностей – правознавців, істориків, дослідників журналістської справи та ін. За часів Російської імперії проблеми цензури були в центрі уваги таких учених як О.Д. Грабовський [4], Ф.М. Дмитрієв [6], Г.А. Джаншієв [5] та ін. За радянських часів зустрічається порівняно менше досліджень цієї тематики, серед яких можемо назвати роботи Л.І. Полянської [10]. У даний час в Росії й Україні питаннями цензури займаються Г.В. Жирков [7], М. Бахолдіна [1] та ін. Майже всі названі дослідники у своїх роботах наводили власне трактування поняття

«цензура» й окремих її різновидів. Але ще й до сьогодні не існує порівняльного дослідження, яке підсумовувало б або узагальнювало їх міркування. Не зведені до певної загальноприйнятої системи й різноманітні дефініції і класифікації цензури.

Мета даної статті полягає в порівнянні різних інтерпретацій терміна «цензура», з'ясування позитивних сторін і недоліків, а також зіставлення існуючих класифікацій для створення єдиної всеохоплюючої класифікації цензури.

Вітчизняне законодавство наводить таке визначення цензури в Законі України «Про інформацію»: «Цензура, як вимога, спрямована до засобу масової інформації, журналіста, головного редактора, організації, що здійснює випуск засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, розповсюджувача, попередньо уз-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

годжувати інформацію, що поширюється (крім випадків, коли така вимога йде від автора цієї інформації чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав на неї), та/або як накладення заборони (крім випадків, коли така заборона накладається судом) чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб забороне-на» [13].

Розглянемо тепер різні наукові дефініції поняття «цензура». Ось як тлумачить його «Юридична енциклопедія»: «Цензура (лат. *censura* – суворе судження) – контроль офіційної влади за змістом, випуском у світ і поширенням друк. продукції, змістом та виконанням (показом) оціночних постановок, радіо- і телепередач, а інколи й особистого листування (перлюстрація) з тим, аби не допустити чи обмежити поширення ідей та інформації, визнаних владою небажаними або згубними» [17, с. 348]. Аналогічні за змістом трактування містять «Популярна юридична енциклопедія» [11, с. 507], «Большая советская энциклопедия» [2, с. 489] та російський «Большой юридический словарь» [3, с. 753-754]. А ось у «Словнику іншомовних слів» читаємо: «Цензура – 1) контроль

офіційної (світської або духовної) влади за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованої продукції, творів сценічного, образотворчого та кіномистецтва тощо для того, щоб не допустити чи обмежити поширення ідей, інформації, що визначаються цією владою небажаними або шкідливими; 2) установа, яка здійснює такий нагляд» [14, с. 969]. «Новий тлумачний словник української мови» так визначає цензуру: «1) Перегляд творів, призначених для друкування, постановки в театрі і т. ін., або якої-небудь кореспонденції, здійснюваний органами державної, церковної і т. ін. влади; перевірка, інспекція. 2) Державна установа, яка відає наглядом за друком; особи, що здійснюють такий нагляд; цензурне відомство» [9, с. 774]. Схожу дефініцію зустрічаємо в дореволюційному енциклопедичному словнику видавництва «Брокгауз-Єфрон»: «Цензура – так називається: 1) нагляд за друком з метою попередження розповсюдження шкідливих з пануючої в даний час в урядових колах точки зору творів друку, та 2) установа, якій спеціально доручили такий нагляд» [16, с. 94].

Як бачимо, під цензурою мається на увазі по-перше, діяльність відповідних органів; по-друге, – систему таких органів чи їх посадових осіб. Щодо ро-

зуміння цензури в першому сенсі – як контроль влади за друком, – то всі науковці згодні в тому, що такий контроль не обов'язково має передбачати «вимогу попередньо узгоджувати» (як зазначається в українському законодавстві [13], призначений для оприлюднення текст. А в цензурному законодавстві XIX ст. детально прописано механізм цензурного контролю як з попереднім узгодженням, так і без такого.

З урахуванням вищенаведеного можемо запропонувати власне визначення цензури, яке узагальнювало б найважливіші риси попередніх дефініцій цього поняття. Отже, нашу думку, *цензура – це, по-перше, комплекс заходів держави (або установ, наділених державною владою), спрямований на оцінку об'єктів інтелектуальної власності з метою запобігання розповсюдженню небажаної інформації або точки зору; по-друге – державний орган (посадова особа) або система органів, що займаються такою діяльністю.*

Розглянемо далі різноманітні класифікації цензурної діяльності. Більшість науковців поділяють її на попередню й наступну. Наприклад, в уже згадуваній «Юридичній енциклопедії» зазначається: «За способом здійснення цензура поділяється на попередню і наступну. Поперед-

ня передбачає необхідність отримання дозволу на вихід у світ книжки, постановки, п'єси тощо. Наступна цензура виражається в оцінці вже надрукованих, випущених видань та у вжитті заходів заборони або обмеження стосовно тих, хто порушив вимоги цензури» [17, с. 348]. Подібну за змістом класифікацію містять також інші сучасні словники й енциклопедії. Радянські вчені поділяли цензуру за способом здійснення на попередню й наступну (каральну) [2, с. 489, 490]. За часів Російської імперії теж розділяли ці види, про що свідчить уривок зі статті Ф.М. Дмитрієва «О преобразовании цензурного устава»: «До цього часу наші закони припускали насправді обидва види цензури – попереджувальну й каральну: дозвіл цензора не знімав відповідальності з автора або видавця... за все надруковане ним» [6, с. 453].

Можна посперечатися з обранням у цьому випадку за класифікаційну ознаку способу здійснення цензури. Адже спосіб – це «певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити щонебудь, досягти чогось...» [9, с. 343] У нашому випадку спосіб цензурної діяльності – це перегляд творів із вжиттям заходів впливу й санкцій до тих, хто не дотримується вимог цензури. Вочевидь, попередню цензуру

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

відрізняє від наступної не спосіб, а час вжиття заходів контролю і впливу (до чи після оприлюднення).

Українським законодавством цензура заборонена. Але із законодавства випливає, що під цензурою український законодавець має на увазі лише попередній нагляд. Що стосується наступної цензури, то її існування окреслено численними обмеженнями на розповсюдження інформації (державна й комерційна таємниця, приватна інформація тощо) чи певних думок (заборона закликів до повалення конституційного ладу, розпалення расової чи національної ворожнечі та ін.), які містить сучасне законодавство. Так само відрегульовані питання цензури й у законодавчих актах більшості країн сучасного світу. Що ж до екскурсу в історію, зазначимо, що законодавство Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. передбачало цензуру, причому як попередню, так і наступну. Якщо існування попереднього нагляду викликало обурення більшості передових людей того часу, то відповідальність перед судом авторів за надруковане ними не викликало ніяких заперечень. Наприклад, на думку О.Д. Градовського, тогочасній Росії була необхідна «повна свобода друку, обмежена лише відповідальністю перед судом» [4, с. 12].

Вважаємо, варто розглянути також поділ цензури за галузевим принципом, тобто залежно від кута зору цензорів або підстав можливої заборони. У такому смислі можна вести мову про наступну політичну, ідеологічну, моральну та інші різновиди цензури. Протягом середини XIX ст. й до 1991 р. існували 3 види як попередньої, так і наступної цензури. В сучасній Україні існують 3 перелічені види наступної цензури. Змінювались також конкретні підстави чи межі заборони. Розглянемо коротко всі 3 галузі цензурного втручання.

Будь-яка політична влада тією чи іншою мірою захищає себе від ворожого впливу з боку інформаційного середовища. Але, якщо недемократична влада стоїть на сторожі будь-якої критики своїх дій і рішень, то влада в демократичній державі забороняє лише заклики до насильницької зміни державного ладу й порушення територіальної цілісності. Так, в «Уставе о цензуре и печати» Російської імперії зазначалось: «Витвори письменства, наук та мистецтв піддаються забороні цензури... коли у них міститься що-небудь, що порушує недоторканність Верховної Самодержавної Влади або повагу до Імператорського Дому та що-небудь протилежне докорінним державним засадам...» [15, ст. 1 п. 4].

Сучасне українське законодавство не забороняє критикувати владу, але передбачає покарання за «публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій» (ч. 2 ст. 109 Кримінального кодексу України), як і «публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами» до незаконної зміни державного кордону України (ч. 1 ст. 110 Кримінального кодексу) [8, с. 80, 81]. Отже, політична цензура була й залишається важливим інструментом контролю над інформаційним простором.

Питання ідеології є надзвичайно важливими для будь-якої влади, бо вона часто проголошує державною ту чи іншу систему цінностей. Наприклад, державну ідеологією Російської імперії можна було виразити відомою тріадою «Православ'є. Самодержавство. Народність». За радянської доби державною проголошувалась марксистсько-ленінська ідеологія. Сучасна Конституція України містить положення про заборону вважати будь-яку ідеологію обов'язковою (ч. 2 ст. 15 Основного Закону України). Але, зрозуміло, що Українська держава при цьому дотримується певної загальнолюдської ідеології, спільної для су-

часного цивілізованого світу; за її межами залишаються пропаганда війни, фашизму, національної чи релігійної ворожнечі та ін. (Закон України «Про захист суспільної моралі») [12]. Як бачимо, ідеологічна цензура продовжує існувати в Україні, що відповідає інтересам суспільства.

Не викликає сумнівів потреба в захисті суспільної моралі від посягань з боку безвідповідальних авторів друкованих творів. Інститут захисту суспільної моралі був частиною цензурного законодавства Російської імперії. Приміром, «Устав о цензуре и печати» передбачає: «Витвори письменства, наук та мистецтв піддаються забороні цензури... коли у них паплюжаться добрі звичаї й сумлінність» [15, с. 4]. Цитований вище Закон України «Про захист суспільної моралі» передбачає заборону порнографії, пропаганди бузувірства, блюзнірства, невігластва, наркоманії тощо [12]. Отже, ті чи інші твори (як і раніше) можуть бути об'єктом заборони з боку моральної цензури з подібних підстав. Звичайно, треба відзначити, що різко розширились межі дозволеного для друкування й показу, що не завжди відповідає інтересам суспільства.

Таким чином, можна підсумувати це коротке дослідження існуючих визначень і класифікацій цензури в такий спосіб:

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

1. Цензуру можна розуміти: (а) як діяльність, тобто як комплекс заходів держави (або установ, наділених державною владою), спрямований на оцінку об'єктів інтелектуальної власності з метою запобігання поширенню небажаної інформації або точки зору; (б) як систему органів, що здійснюють таку діяльність.

2. Цензура, як діяльність, може бути класифікована за різних

ознак: а) за часом здійснення – на попередню й наступну; (б) за галузеву належністю – на політичну, ідеологічну, моральну та ін.

3. Усі різновиди цензури, крім попередньої, досить широко застосовуються законодавством України, що відповідає інтересам суспільства. Цей механізм необхідно вдосконалювати. Попередня цензура застосовується у випадках військового або надзвичайного стану.

Список літератури: 1. Бахолдина М. Цензура по-царски – как издать книгу // Юрид. практика. – 2007. – № 16. – С. 11. 2. Большая советская энциклопедия. – Т. 28. – Изд. 3-е. – М.: Сов. энцикл., 1978. – 616 с. 3. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева и др. – М.: ИНФРА, 1998. – 790 с. 4. Градовський А.Д. О свободе русской печати. – СПб.: Кн.-во П.П. Гершунина и К*. – 299 с. 5. Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ. – СПб.: Типо-литография т-ва И.Н. Кушнарев и К*, 1907. – 864 с. 6. Дмитриев Ф.М. О преобразовании цензурного устава // Дмитриев Ф.М. Сочинения. – Т.2.: Статьи и исследования. – М.: Тов-во тип. А.И. Мамантова, 1900. – С. 349-462. 7. Жирков Г.В. Истоия цензуры в России XIX – XX вв.. – М.: Аспект. Пресс, 2001. – 368 с. 8. Кримінальний кодекс України. – Х.: Право, 2006. – 368 с. 9. Новий тлумачний словник української мови: В 4-х т. – Т.4. – К.: Аконтіт, 2000. – 944 с. 10. Полянская Л.И. Обзор фонда Центрального комитета цензуры иностранной // Архив. дело. – 1938. – № 1/45. – С. 62-116. 11. Популярна юридична енциклопедія / За ред. Ковальського В.С. та ін. – К.: Юрінком інтер, 2003. – 528 с. 12. Про захист суспільної моралі: Закон України № 1296-IV від 20.11.2003 // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 2. 13. Про інформацію: Закон України № 2657-XII від 2.10.1992 // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 45. 14. Словник іншомовних слів / За ред. Л. Пустовіт. – К.: Довіра: УНВУ «Рідна мова», 2000. – 1018 с. 15. Устав о цензуре и печати. – Т. 14 Свода законов: По изд. 1890 г. // Настольная справочная книга / Сост. З. Мсерианц. – 8-е изд. – М.: Изд. З. Мсерианц, 1899. – 248 с. 16. Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. Т. 37; Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб.: Типолитогр. И.А. Ефрона, 1908. – 962 с. 17. Юридична енциклопедія / За ред. Шемшученко Ю.С. – Т.6. – К.: Укр. енцикл., 2004. – 765 с.

Надійшла до редакції 01.04.2009 р.